

‘Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk...’¹. De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948

HEIN A. M. KLEMMANN

1 Inleiding

‘Zwarte handel is de handel, waarbij de in tijden van goederenschaarste heersende rantsoenerings- en prijsvoorschriften niet in acht worden genomen’, aldus de Winkler Prins uit de jaren 1947-1954. De WP-definitie sluit aan bij de ervaring uit de bezettingsjaren. Zwarte handel is echter van alle tijden. Stijgende belastingen, een dalend vertrouwen in de overheid en regulerende maatregelen leiden ertoe dat burgers en bedrijfsleven hun toevlucht nemen tot legale en illegale middelen om een groeiend deel van hun economische activiteit aan de waarneming van de overheid te onttrekken, aldus M. M. G. Fase in een artikel over de informele economie. Oorlog en bezetting komen in dit werk niet voor². De bezettingsjaren werden echter gekenmerkt door een dalend vertrouwen in de overheid, groeiende belastingdruk en ingrijpende regulering. Zij die zich aan de regels hielden, moesten genoegen nemen met lagere lonen en winsten en een geringer consumptieniveau dan zij die zich eraan onttrokken. Het is opvallend dat tijdens de Tweede Wereldoorlog niet alleen bezette landen een zwarte economie kenden, maar dat ook in Duitsland, Groot-Brittannië en zelfs in Canada en de Verenigde Staten dit verschijnsel de kop opstak³. Daarom moet in een artikel over de zwarte markt in voedingswaren de vraag worden gesteld of de zwarte handel zoals deze zich tijdens de bezetting manifesteerde een verschijnsel was dat voortkwam uit politieke en sociale onvrede, dan wel voortvloeide uit de economische situatie.

Volgens Edward Smithies kende de Britse zwarte markt tijdens de Tweede Wereldoorlog drie bronnen: niet opgegeven landbouwproductie, diefstal en buiten de boeken gehouden industriële productie⁴. Ook in Nederland namen vermogensdelicten als diefstal en smokkel sterk toe. ‘De typische oorlogscrim. is *diefstal*’, niet omdat mensen die tekort kwamen gingen stelen, maar omdat criminelen de buit op de zwarte markt gemakkelijk konden verkopen, aldus een criminoloog in 1946⁵. Zwarte industriële

1 ‘Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk, maar zegenbeden komen op het hoofd der verkoopers’. Spreuken 11:26. Bij het schrijven dit artikel heb ik hulp en advies gekregen van dr. R. de Peuter, prof. dr. Maarten Prak en dr. Gerard Trienekens, waarvoor ik deze collega’s gaarne bedank. Speciale dank gaat uit naar Michael Manigrasso, die als student-assistent de inventarisatie van de prijzen goeddeels voor zijn rekening nam, en naar het Onderzoeksinstituut voor geschiedenis en cultuur van de letterenfaculteit van de Universiteit Utrecht, dat dit financieel mogelijk maakte.

2 M. M. G. Fase, *Geld in het fin de siècle* (Amsterdam, 1999) 81.

3 L. Taylor, ‘The black market in occupied Northern France 1940-4’, *CEH*, VI (1997) ii, 153-176, aldaar 153.

4 E. Smithies, *Crime in wartime. A social history of crime in World War II* (Londen, 1982) 71.

5 J. C. Hudig, ‘De criminaliteit in Rotterdam tijdens den oorlog’, *Mensch en Maatschappij*, XXI (1946) 341-356, aldaar 346-347; zie ook: R. Rijkse, *Criminaliteit en bezetting* (Assen, 1957) 53.

productie ontbrak niet, maar bleef beperkt. Doordat de grondstoffenvoorraden in Nederland vóór de bezetting al waren geïnventariseerd en er weinig grondstoffen werden geproduceerd, was het moeilijk om verbruik dat niet in legale productie resulteerde te verantwoorden⁶. Vandaar dat niet opgegeven landbouwproductie de belangrijkste bron voor deze markt vormde. In dit artikel staat de zwarte markt in voedingsmiddelen centraal.

Niet alleen in de Hongerwinter werden zwarte transacties verricht. Al vanaf 1942 was het vaak onmogelijk om buiten de distributie vallende voedingswaren — groente, fruit en vis — te verkrijgen, dan tegen hogere prijzen en via andere kanalen dan was toegestaan. Bovendien was de aanpassing in het dieet die noodzakelijk werd, velen een doorn in het oog. Men trachtte de consumptie zo veel mogelijk op een vooroorlogs peil te houden, onder andere door zwart te kopen. Sommigen permitteerden zich geregeld zulke aankopen, anderen kochten alleen zwart als er geen andere mogelijkheid meer was. Een Amsterdamse huisvrouw schreef in 1943 dat zij zwart eieren had gekocht om een cake te bakken voor haar twintigjarige bruiloft. Verder bleven haar zwarte transacties beperkt tot versterkend voedsel toen er een kind ziek was, een haarkam als verjaardagscadeau voor haar moeder en een vulpen voor haar zoon. Echter, haar man wist als vertegenwoordiger bij een vleeswarenfirma nog wel eens iets los te krijgen van winkeliers waarvoor hij de bevoorrading goed had geregeld⁷. Zwarte aankopen waren een uitzondering, maar er werd geprofiteerd van een voor-wat-hoort-wat-systeem, dat in de buurt kwam van zwarte ruilhandel. Zwarte handel nam vaak dit soort vormen aan. Er werd afgerekend door goederenruil of vriendendiensten, hetgeen echter niet betekende dat geld geen overheersende rol speelde.

In de Hongerwinter werd de opvatting algemeen dat zwarte handel een misdrijf tegen de eigen bevolking was, maar in eerdere perioden werd daar anders over gedacht. Vóór de oorlog was alles verkrijgbaar. Vanaf mei 1940 ging het éne product na het andere op de bon. De conclusie dat de Duitsers alles meenamen, was dan snel getrokken⁸. Feitelijk ging 7% van het geproduceerde voedsel, voornamelijk in de vorm van groente, naar Duitsland of het Duitse leger in Nederland. Als daar de compenserende import van wordt afgetrokken en de netto export niet in volume maar in calorieën wordt gemeten, waren de onttrekkingen zelfs niet meer dan 2 à 3% van de productie⁹. Duitsland exploiteerde Nederland door er industrieproducten en arbeiders aan te onttrekken en haalde een deel van de vooroorlogse voorraden naar zich toe, maar de voedselproductie liet het aan de Nederlanders. Dat Nederland door de geallieerde blokkade een bevoorradingprobleem kreeg dat in schaarste resulteerde, ontging velen. In de illegale pers en de geallieerde propaganda kreeg de bezetter de schuld. Uiteraard leidde dat tot de conclusie dat het beter was voedsel op de zwarte markt te brengen:

6 H. A. M. Klemann, "Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats...". *De Nederlandse industrie 1938-1948*, *BMGN*, CXIV (1999) iv, 506-552.

7 Niod Dagboek-collectie 53: G. Mik-Steffens.

8 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VII, mei '43-juni '44 (Den Haag, 1976) 147.

9 G. M. T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht, 1985) 202.

‘Ons parool is: zooveel mogelijk aan de distributie onttrekken, zooveel mogelijk opnieuw onder het volk brengen! Tegen eerlijke prijzen!’, zo schreef *Vrij Nederland* in 1942¹⁰.

‘Clandestiene slachterij. Dat is je reinste sabotage want je ont[t]rekt daardoor veel vleesch aan de weehrmacht’, aldus een 19-jarig meisje wier vader in zwart geslacht vlees handelde. Haar betoog komt verder van dat van *Vrij Nederland* te staan als zij enthousiast gewag maakt van de verdiensten: ... ‘en wat voor geld 2.25 pond vleesch f9.00 pond vet 0.75 ct pond benen en ’t gaat grif weg...’¹¹. Ook het feit dat Rost van Tonningen en zijn echtgenote — beiden felle nazi’s — in 1943 werden gesnapt bij een zwarte transactie, laat zien dat het niet alleen patriottisme en anti-Duitse sentimenten waren die deze handel motiveerden¹².

Uiteraard werd Rost niet veroordeeld en niets weerhield hem er van in 1944 een artikel te schrijven waarin hij zwarte handel beschreef als een middel in handen van de joden om door winstgevende, georganiseerde honger het volk met het bolsjewisme te doordringen¹³. In feite stonden op de zwarte markt zakelijke motieven voorop, maar een morele rechtvaardiging was meegenomen. Ook een Amsterdamse sjacheraar die in het hele land met zakenrelaties rommelde, gaf aan zijn handeltjes een morele draai. Hij hielp zijn vrienden. De een wilde tabak, de ander boter. Onze Amsterdammer bemiddelde en hield er wat aan over. Zo hielp men elkaar, en om alles met zijn geweten in het reine te houden, gaf hij af en toe aan zowel de dominee als de pastoor — de man was ruimdenkend — een flinke fooi voor de armen¹⁴.

Geleidelijk kwam zwarte handel echter in een kwader daglicht te staan. Naar de gevoelens van velen ging deze handel met woeker gepaard en bedreigde ze de distributie. In de Hongerwinter werd ze algemeen veroordeeld. Toen betekende zwarte handel echter niet langer het zich niet aan de regels houden. Die werden algemeen met de voeten getreden, hetgeen blijkt uit het feit dat de illegale landbouwproductie opliep tot 43%. De enkeling die na september 1944 weigerde zwarte aankopen te doen — mr. L. J. Trip, de in 1941 door Seyß-Inquart ontslagen president van de Nederlandsche Bank is het bekendste voorbeeld — gaf zich prijs aan de hongerdood. Principes sterker dan het instinct tot zelfbehoud zijn echter uitzonderlijk en illegale transacties waren algemeen. Met zwarte handel werd in de Hongerwinter het achterhouden van voedsel bedoeld met het doel het prijspeil op te voeren. Dat prijsopdrijving niet beperkt bleef tot de zwarte handel, blijkt uit het feit dat er in april 1945, op het dieptepunt van de hongerperiode, in Hilversum groenten werden doorgedraaid. Dit deed zich op meer veilingen voor. De tuinders hoopten nog hogere

¹⁰ Geciteerd in: G. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht, 1995) 133; S. L. Louwes, ‘De voedselvoorziening’, in: J. J. van Bolhuis, e. a., ed., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem, Amsterdam, s. a.) 607-646, aldaar 628.

¹¹ ‘Vrouwelijke kantoorbediende, 19 jaar - Amsterdam. 10 mei 1942’, in: *Dagboekfragmenten 1940-1945* (Den Haag, 1954) 167-169.

¹² ARA Handel en Nijverheid 7981: Proces-verbaal no. ... 1943 (ongenummerd) met bijbehorende aantekening van H. M. Hirschfeld, de secretaris-generaal van Economische Zaken, dat er geen juridische stappen moesten worden ondernomen, maar het proces-verbaal wel bewaard moest worden.

¹³ ‘Tegen den zwarte handel’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 april 1944.

¹⁴ Niod Dagboekcollectie 501: C. Komen, Amsterdam.

prijzen te krijgen¹⁵. Kerken en illegaliteit verhieven hun stem. Het was zaak voedsel aan de hongerende steden ter beschikking te stellen.

Op de zondag vóór kerstmis 1944 werd in alle kerken, zowel protestantse als katholieke, zwarte handel veroordeeld: 'men late af van deze verschrikkelijke ongerechtigheid'¹⁶. De bisschoppen van Utrecht en Haarlem verhieven op 31 december 1944 — 'in overleg met de Protestantsche Kerken' — opnieuw hun stem. In een herderlijke brief riepen zij over zwarthandelaren die voedsel achterhielden niet alleen de vloek af die wordt vertolkt in het Boek der Spreuken: 'Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk...', maar waarschuwden zij zelfs met Mattheüs voor Gods vervloeking: 'Gaaf weg van Mij, vervloekten, in het eeuwige vuur, dat bereid is voor den duivel en zijn engelen. Want Ik was hongerig en gij hebt Mij niet te eten gegeven'. Kerken en verzet riepen boeren en schippers op de Nederlandse autoriteiten bij te staan om de nood te lenigen¹⁷. Ook werd er door de illegale pers en Radio Oranje op gewezen dat na het begin van de spoorwegstaking de afvoer van voedsel naar Duitsland — een goeddeels mythische handel — niet meer mogelijk was. De regering in Londen riep daarom boeren op hun productie af te staan aan de voedseldistributie-autoriteiten¹⁸.

Het resultaat van al deze oproepen was op het eerste gezicht beperkt. Er zijn er geweest die niet wilden profiteren van de ellende van anderen, die hebben uitgedeeld wat ze hadden of hun prijzen op een schappelijk peil hielden; toch kostte een mud tarwe in de eerste maanden van 1945 in het westen ongeveer f4.000, onbetaalbaar in een tijd waarin het jaarinkomen van 75% van de bevolking onder de f2.000 bleef. In dit artikel moet de vraag worden gesteld hoeveel er aan deze handel is verdiend en wie het gelag betaalde. Voordat deze vraag kan worden beantwoord, moeten vragen worden gesteld naar de omvang van de zwarte productie en naar het prijspeil. Ook aan de welvaartseffecten moet aandacht worden besteed. Wat betekende zwarte handel voor het inkomen van de boeren en wat voor dat van degenen niet bij de voedselproductie betrokken? Van de illegale landbouwproductie bleken berekeningen te maken en ook het prijspeil kon in kaart worden gebracht. Hierdoor ontstaat inzicht in de kosten van levensonderhoud en daarmee in de welvaartsontwikkeling. Ook wordt de ontwikkeling van de zwarte markt vergeleken met die in andere bezette landen, voornamelijk die in België. Tenslotte wordt op de vraag teruggekomen of zwarte handel een oorlogsverschijnsel was of een gevolg van toegenomen regulering.

15 Niod DOC II-932 A, map C; Zie ook: Niod 212a inv. nr. 2d: Dagboek Hirschfeld, april 1945; Trienekens, *Voedsel en honger*, 88-89.

16 De Jong, *Koninkrijk*, Xb, *Het laatste jaar*, II, *Eerste helft* (Den Haag, 1981) 218-220.

17 'Herderlijke brief van den aartsbisschop en den bisschop van Haarlem, 20 december 1944', in: S. Stokman OFM, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie* (Utrecht, 1945) 301-305; Zie o. a.: C. van Stam, *Wacht binnen de dijken. Verzet in en om de Haarlemmermeer* (Haarlem, 1985) 64-65; G. J. Kruijer, *Hongertochten. Amsterdam tijdens de Hongerwinter* (Meppel, 1951) 266.

18 A. J. A. C. van Delft, *Zwarte handel. Uit de bezettingstijd 1940-1945* (Amsterdam, 1945) 35.

2 De omvang van de zwarte productie

Tot de Hongerwinter was de zwarte voedselmarkt beperkt. Viervijfde van de agrarische productie werd aan de voedselvoorzieningsautoriteiten afgestaan, 20% verdween in een illegaal circuit¹⁹. Aangezien reservering voor zaaigoed en veevoerders uit de legale productie plaatsvond, betekende dit dat 25% van de voedselconsumptie zwart was. Dat het daarbij bleef, kwam door de succesvolle voedselpolitiek die tot september 1944 honger buiten de landsgrenzen hield. Al vóór mei 1940 was een gecentraliseerd apparaat opgezet dat de bevolking van distributiepapieren had voorzien. Er werd berekend wat iedereen nodig had om gezond te blijven en de bevolking werd gedwongen te leven van een vezel- en vitaminerijk, vetarm dieet. Niet de wensen van de consument, maar wetenschappelijke inzichten over goede voeding en optimale productie gaven het beschikbare areaal bepaalden dit dieet. Om een verantwoord rantsoen te realiseren, werd de landbouw zodanig getransformeerd dat zij de bevolking kon voeden. De invoer van granen en voeders zou immers stilvallen. In de eerste bezettingsjaren werd de veestapel daartoe sterk ingekrompen. Grasland werd gescheurd om er akkers van te maken. Wettelijk bestond de mogelijkheid boeren tot medewerking te dwingen, maar dat was slechts een stok achter de deur. Over het algemeen werden boeren gemotiveerd door financiële prikkels. Daarnaast werd oogluikend toegestaan dat boeren beperkt bijverdienden aan zwarte handel. Ir. S. L. Louwes, leider van het Rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd, wist dat boeren een deel van hun productie achterhielden. Hij vond het best zolang dit alleen betrekking had op datgene wat de bezetter anders toch zou hebben meegenomen²⁰. Aangezien Duitsland, afgezien van groente, weinig voedsel aan Nederland onttrok, had Louwes er belang bij de zwarte productie te handhaven op een zodanig niveau dat de gemiddelde Nederlander uit de rantsoenen een dieet van ongeveer 2.000 kcal. per dag verkreeg. Al in het begin van de bezetting was gebleken dat het publiek in staat was zo'n dieet aan te vullen tot de 2.400 kcal. die noodzakelijk werden geacht. Een stijging van het legale deel van de productie had ertoe kunnen leiden dat de rantsoenen boven die in Duitsland zouden stijgen, hetgeen wel in export moest resulteren. Een forse daling van het rantsoen had van de zwarte markt de norm gemaakt en daarmee Louwes' distributiestelsel ten gronde gericht. Hoewel het departement op de hoogte was van de zwarte productie, greep het daarom slechts in als deze uit de hand dreigde te lopen. Louwes wist dat de daling van de akkerbouwopbrengsten werden veroorzaakt door het achterhouden van een deel van de opbrengst. Ook wist hij dat er in 1941 bij de slacht van de veestapel bijna een miljoen varkens waren verdwenen. Omdat de bezetter het vlees opeiste, was zijn enige probleem, dat hij zich hierover tegen de bezetter moest verantwoorden²¹.

¹⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 359.

²⁰ Louwes, 'De voedselvoorziening', 628.

²¹ *Ibidem*, 618.

Tabel 1: Zwarte agrarische productie 1940-1948 in miljoenen guldens en in procenten van de totale productie. Prijspeil 1939=100.

Jaar	In miljoenen guldens. Prijzen 1939				In procenten van de totale productie			
	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	Totaal	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	Totaal
1940	-8	27	(29)	19	-5	5	(22)	3
1941	-4	71	(156)	67	-2	16	(51)	15
1942	28	77	89	194	12	31	33	25
1943	33	97	119	249	13	28	40	27
1944	88	124	145	357	42	38	55	43
1945	61	132	27	220	42	32	13	29
1946	11	113	77	201	6	28	19	21
1947	9	108	64	181	6	25	18	20
1948	-19	57	203	241	-9	11	37	13

Bronnen: H. A. M. Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948', *Neha-jaarboek* (1997) 307-338; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*.

Hoewel de zwarte productie ten dele door de boeren is geconsumeerd, is er ook veel verhandeld. Vanaf 1942, toen het bezettingsregime harder werd en de schaarste zich door een ongunstige oogst ernstiger deed gevoelen, liep de zwarte landbouwproductie (in prijzen van 1939) op tot 25%. In 1944 en 1945 werd dit zelfs 43 en 29%. In het westen was het tijdens de Hongerwinter onmogelijk zonder illegale aankopen te overleven, maar ook voordien was enige aanvulling op het rantsoen noodzakelijk.

Tabel 1 bevat de zwarte landbouwproductie tegen prijzen van 1939 en in procenten van de productie. Dat de percentages hoger zijn dan de genoemde 20% komt omdat hier niet naar de voedings-, maar naar de marktwaarde is gekeken. Aangezien zwarte productie aanvankelijk vooral voorkwam bij duurdere producten, resulteert dit in een hoger percentage. Voor de akkerbouw en veeteelt en de feitelijke productie in de tuinbouw is uitgegaan van eerdere berekeningen. Om het zwarte deel van de tuinbouw te berekenen, is daar echter niet de geschatte legale productie, maar de veilingaanvoer van afgetrokken²². In 1941 werd voor groente en fruit veilplicht ingevoerd en werd de toeslag die grossiers en winkeliers bovenop de veilingprijs in rekening mochten brengen beperkt. Het bleek een moeizame regeling. In het voorjaar van 1942 werden alle Haagse grossiers in deze sector gecontroleerd en in overtreding bevonden²³. Ook winkeliers ontdoken geregeld de maximumprijsregeling.

²² H. A. M. Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948', *Neha-jaarboek* (1997) 307-338.

²³ ARA DG voor de Prijzen 257: Maandverslag van de Inspectie Amsterdam, 25 juli-15 augustus 1941; *Idem*, Verslag 16 maart-15 april 1942. Inspectie 's-Gravenhage.

Tot in 1941 was het tuinders toegestaan groente en fruit onderhands te verkopen. Vele stedelingen gingen deze producten die nimmer op de bon kwamen daarom zelf op de tuinderijen halen. Het was goedkoop waardoor zij zich meer konden permitteren van het enige vrije voedsel dan wanneer zij hun inkopen bij de groenteboer deden. Op die manier werden tegenvallers elders in het voedselpakket aangevuld. De consumptie van groente en fruit nam dan ook toe. Hier stond een toeneming van de productie tegenover. Varkens- en kippenboeren met weinig grond schakelden in 1941, toen het houden van deze dieren goeddeels verboden werd, op tuinbouw over. Ondanks het feit dat de tuinders alleen crisissubsidies kregen als zij hun gewassen naar de veiling brachten, werd de helft van de productie onderhands verkocht. Kennelijk woog de prijs die de stedeling neertelde op tegen het verlies aan subsidie. In 1941 werden de subsidies afgeschaft, maar tegelijkertijd werden de veilingprijzen door Duitse aankopen met 50-100% verhoogd. Bovendien werden er maximumveilingprijzen ingevoerd²⁴. Deze prijslimitering resulteerde erin dat veilen nog slechts voor grove tuinbouwproducten rendabel was. Voor luxere producten als witlof, boontjes of bloemkool werd in de onderhandse verkoop veel meer betaald. Bovendien werden handelsmarges vermeden en bleven de verkopen buiten de boeken, hetgeen bij de toegenomen belastingdruk interessant werd²⁵. Louwes' apparaat stond hier aanvankelijk onverschillig tegenover — minder veilingaanvoer betekende minder export naar Duitsland — maar in 1941 liep het uit de hand.

De onderhandse verkoop in de tuinbouw liep in 1941 op tot 51%, waardoor soms de bevoorrading van winkels in grotere plaatsen stagneerde. Vóór de oorlog bedroeg de onderhandse verkoop 20-25%. In 1941 werd daarom veilplicht ingevoerd. Het resulteerde slechts even in een verbetering. In 1942 daalde de onderhandse verkoop tot 33%, maar in 1943 en 1944 waren de cijfers weer 40 en 55%²⁶. Dat de zwarte verkoop in 1945 instortte kwam doordat groenten in het hongergebied overvloedig werden geproduceerd en de afvoer naar de rest van het land stilviel. Bovendien had de consument toen vooral behoefte aan extra calorieën, hetgeen groenten minder interessant maakte. Een speculatieve poging de prijs op te voeren mislukte dan ook.

De schaarste aan groente en fruit die vanaf 1941 af en toe manifest werd, werd niet — zoals vaak gedacht — door export veroorzaakt. Groente en fruit waren slechts lokaal en in bepaalde perioden schaars. In het land als geheel werden ze op grotere schaal gegeten dan ooit tevoren. Om deze producten te verkrijgen moest men echter de boer op of deze tegen zwarte stedelijke prijzen aanschaffen. De tuinbouwgebieden waren echter niet evenredig over het land verdeeld. In Amsterdam werd een deel van de groente aangevoerd uit de omgeving, een aanvoer die spoedig in de zwarte handel verdween. Een ander deel kwam uit het Westland, de Streek en de Langendijk²⁷. Voor

24 B. Pruyt, *De prijsbeheersingspolitiek tijdens de bezetting 1940-1945* (Leiden, 1948) 160 e. v.; zie ook: J. H. van Stuyvenberg, 'De prijspolitiek ten aanzien van de tuinbouwproducten tijdens de bezetting', *ESB* (december 1946) 24.

25 ARA DG voor de Prijzen 257: Maandverslag Inspectie Arnhem, 15 augustus-15 september 1942; zie ook: Kruijer, *Hongertochten*, 151.

26 Zie ook: ARA DG voor de Prijzen 257: Verslag 16 april-15 mei 1942. Inspectie 's-Gravenhage.

27 Kruijer, *Hongertochten*, 151.

mensen die hun eigen groente haalden was dat te ver. Ook zieken en bejaarden kwamen bij deze illegale distributie niet aan hun trekken. Dat gold ook voor sociale klassen die het beneden hun waardigheid achtten tuinderijen af te schuimen, maar zij konden op de stedelijke zwarte markt terecht.

Door veilplicht verminderde de onderhandse verkoop nauwelijks. Consumenten en producenten hadden ervaren hoe voordelig deze was. Voor stedelingen was dit soms bezwaarlijk. De bevoorrading van de winkels was beperkt en de prijzen waren er hoog. Soms werd er zoveel onderhands verkocht dat dit in rijen voor de winkels resulteerde. Deze waren geen uiting van schaarste, maar van het niet functioneren van de distributie²⁸. In juni 1943 schreef de al genoemde Amsterdamse huisvrouw dat zij voor spitskool tweeënhalf uur in de rij had gestaan, maar haar zoon kon op zijn strooptochten buiten de stad nog volop wortelen en bloemkool krijgen²⁹. De stagnerende aanvoer deed B&W van Haarlem al in januari 1941 besluiten voor twee weken groenten in voorraad te nemen, om bij het wegvallen van de aanvoer de stad te bevoorraden³⁰.

Het probleem in de tuinbouw was dat het door de gevarieerdheid van het product, de bederfelijkheid van de waar en seizoensfluctuaties onmogelijk was rantsoenering in te voeren. De controle bleef beperkt. Bovendien was de medewerking door belanghebbenden, zoals veilingbesturen, gering³¹. Lokale acties tegen zwarthandelende tuinders maakten telkens weer een einde aan uitwassen, maar afdoende was dit niet. In het Gooi werd begin 1942 bijvoorbeeld een grootschalige zwarte handel in groenten ontdekt, waarna de veilingaanvoer in die streek weer enige tijd op rolletjes liep³². Er viel zwart echter zoveel te verdienen dat boetes en beslaglegging de handelaren nauwelijks schrik aanjoegen³³. De Gooise hoofdverdachten verdienden f600-1.200 per week. In dezelfde periode werden in Apeldoorn twee witlofkwekers geverbaliseerd, waarbij voor f8.000 contanten in beslag werd genomen. Het halen van groente en fruit op het platteland was de eenvoudigste manier om de rantsoenen aan te vullen en het was voor tuinders uiterst lucratief. Een actie in de Betuwe waarbij appels en zelfs boomgaarden in beslag werden genomen, kon aan de trek van stedelingen en de illegale handel van kwekers geen einde maken³⁴. In 1943 werd in *Het Nationale dagblad* geklaagd dat een zwarthandelaar die met zijn handel f20.000 had verdiend, een boete kreeg van f1.500³⁵. In 1945 erkende Hirschfeld dat de groentevoorziening een van de zwakste punten was geweest van zijn beleid³⁶.

In tabel 1 is voor de eerste bezettingsjaren het verschil tussen tuinbouwproductie en veilingaanvoer tussen haakjes geplaatst en niet in de totalen opgenomen. Onderhandse verkoop werd pas in 1941 verboden. Wel werd vaak de hand gelicht met de prijs-

28 Louwes, 'De voedselvoorziening', 617.

29 Niod Dagboekcollectie 53: G. Mik-Steffens, 18 juni 1943.

30 GAH 708: B&W aan de Gemeenteraad, 2 januari 1941.

31 ARA DG voor de Prijzen 257: Maandverslag Inspectie Amsterdam, 15 februari-15 maart 1942.

32 *Ibidem*, Maandverslag van de Inspectie Amsterdam, 15 december 1941-15 januari 1942.

33 *Ibidem*, 16 april-15 mei 1942.

34 *Ibidem*, Maandverslag Inspectie Arnhem, 21 september t/m 17 oktober 1942.

35 'Twintigduizend gulden winst, vijftienhonderd gulden boete!', *Het Nationale dagblad*, 18 februari 1942.

36 Niod 212a inv.nr. 2d: Dagboek Hirschfeld 15 april 1945.

reglementering, maar het valt niet na te gaan in welke mate dat gebeurde. Tot 1942 is het totaalcijfer van de zwarte productie dan ook te laag. Toch is duidelijk dat de zwarte markt in 1940 een te verwaarlozen verschijnsel was en pas in 1941 een beperkte aanvulling op de rantsoenen bood. In de akkerbouw is in deze jaren de berekende zwarte productie negatief, hetgeen komt doordat de methode om de productie te berekenen zonder van opgaven van boeren gebruik te maken, in een voorzichtig cijfer resulteert. Dat er tot en met 1941 in de akkerbouw geen zwarte productie bestond, betekent dat er geen gebrek heerste. Er was geen behoefte aan meer voedsel, maar onvrede over het ontbreken van boter en spek. Pas in 1942, toen door de slechte oogst van 1941 de rantsoenen daalden, ontstond zwarte handel in akkerbouwproducten, maar deze bleef aanmerkelijk lager dan in de andere sectoren. Dat veranderde pas vanaf 1944 toen er een acute behoefte aan extra calorieën ontstond. Toen nam zwarte handel in aardappelen, granen en suikerbieten grootse vormen aan. In eerdere jaren waren de tuinbouw en veeteelt dominant.

Dat naast de tuinbouw ook de veeteelt een omvangrijke zwarte markt kende, hing samen met de verschraving die het officiële rantsoen voor velen inhield. Vóór de oorlog was de consument, uitgezonderd een beperkte groep armen, gewend aan een vet dieet. Boter, kaas, eieren en vlees namen een belangrijke plaats in de voeding in. Het officiële, vezelrijke, vetarme rantsoen kwam voor velen neer op een gedwongen vermageringskuur, die — hoewel gezond — weinig waardering vond. Minder vet resulteert in een hongergevoel. Het verschil met de huidige lijner is dat die, afgezien van enige druk uit de omgeving, zijn dieet vrijwillig aanpast³⁷. De burger uit 1941-1942 werd ertoe gedwongen en wel — zo werd dit ervaren — door een vijandige overheid. Gemopper van mensen die in 1940 meer dan 200 pond wogen en in 1942 nog maar 160, kan door generaties opgegroeid met het idee dat dik zijn ongezond is, nauwelijks serieus worden genomen. Toch treft men zulke klachten geregeld aan en de klagers hadden oprecht het idee tekort te komen. Daarbij speelde ook dat velen vreesden dat de situatie steeds slechter zou worden. Uiteraard probeerde men deze tekorten aan te vullen.

Boter, eieren, vlees en spek werden veelvuldig zwart verhandeld. Al vóór de Hongerwinter was de zwarte handel in de veeteelt zo'n 30% van de productie. De consument was bereid voor deze producten te betalen en de zwarte-marktprijzen stegen snel. Slagers werden dan ook veelvuldig beboet en geregeld kon men in de krant lezen dat er weer enigen uitgesloten waren van vleesleveranties, of dat er weer een paar waren aangehouden³⁸. In 1941 was vlees het meest voorkomende product bij geverbaliseerde prijsovertredingen, hetgeen Rauter, höhere SS- und Polizeiführer in Nederland, er toe bracht enige slagers naar een concentratiekamp te sturen³⁹. Bij de illegale slacht van runderen en varkens waren meestal slagers betrokken; het slachten van kleinvee, waaronder schapen, gebeurde echter veelal in de achtertuin. Dat het daarbij om grote

37 Trienekens, *Voedsel en honger*, 14 e.v.

38 Zie bijv.: 'Uitgesloten slagers', *De Courant. Avondblad*, 12 november 1941 en 'Clandestiene slachting van 12 runderen', *De Courant. Ochtendblad*, 29 december 1941.

39 'Clandestiene slachtingen', *Keesings Historisch Archief*, 15-22 juni 1941, 4726 E; 'Scherpe maatregelen tegen clandestien slachten', *Het Nationale dagblad*, 15 september 1941.

hoeveelheden ging, werd al duidelijk uit het feit dat Louwes in 1941 bijna een miljoen varkens uit zijn tellingen zag verdwijnen. In dat jaar waarin de grote inkrimping van de veestapel zijn beslag kreeg, bereikte de illegale slacht een hoogtepunt. Niet alleen verdwenen er een miljoen varkens, ook vielen 100.000 stuks rundvee nergens terug te vinden en vielen er 143.000 schapen uit de statistieken⁴⁰. De Nederlander heeft in dat jaar gemiddeld zo'n 2,5 kg rundvlees, 8 kg varkensvlees en een halve kg lamsvlees genuttigd uit illegale slacht. Bovendien werden er in de slachthuizen geregeld slagers en personeelsleden gesnapt op het stelen van vlees en vet, hetgeen betekent dat deze zwarte handel niet alleen uit zwarte slacht, maar ook uit diefstal werd gevoed⁴¹. Na 1941 daalde de zwarte slacht weer ten gevolge van de inkrimping van de veestapel, maar de veeteelt bleef de belangrijkste sector op de zwarte markt.

In de Hongerwinter kreeg de zwarte handel in het nog bezette deel van het land een ander karakter. Na het uitbreken van de spoorwegstaking op 18 september 1944 kwam de bevoorrading van het stedelijke westen goeddeels tot stilstand. Aangezien dit gebeurde in een jaargetijde dat de voorraden van de vorige oogst op waren en nieuwe wintervoorraden aangevoerd moesten worden, resulteerde dit in honger voor de stedelijke bevolking. Een belangrijk deel van het voedsel voor Holland en Utrecht kwam uit het oosten en noordoosten van het land, waarmee de contacten uiterst moeilijk werden, of uit het bevrijde zuiden waarmee de contacten waren verbroken. De snel dalende en veel te geringe rantsoenen dwongen ertoe te proberen elders iets te bemachtigen. Dat kon tegen extreme prijzen op de stedelijke zwarte markt of tegen iets minder hoge op het platteland. Aangezien het officiële rantsoen in januari en februari 1945 nog slechts zo'n 500 calorieën per dag bevatte, was aanvulling noodzakelijk. De stedeling moest zelf voedsel gaan halen, hetgeen in hongertochten resulteerde. Massaal trok de bevolking naar het platteland op zoek naar voedsel. Uit onderzoek van de sociograaf Kruijer blijkt dat de groep die geen hongertochten maakte daar een aantal redenen voor had. Velen wisten nog wel op een andere wijze aan voedsel te komen, bijvoorbeeld door het doen van zwarte aankopen binnen de stad. Echter, velen waren ook niet in staat zulke tochten te maken. Lichamelijke redenen, fietsenvorderingen en razzia's waren hier de oorzaak van. Alles bijeen kon 15% van de bevolking niet op trektocht omdat de gezondheid of de situatie in het gezin dat niet toeliet. Deze categorie werd in haar leven bedreigd⁴².

3 Zwarte prijzen

Om inzicht te krijgen in de zwarte markt is behalve een beeld van de verhandelde hoeveelheden, ook inzicht in de prijsontwikkeling nodig. Weliswaar is op dat gebied enig eerder onderzoek gedaan, maar dat resulteerde niet in doorlopende reeksen. De resultaten bleven bovendien veelal beperkt tot de steden⁴³.

⁴⁰ Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', 321, 325 en 327.

⁴¹ GAH Gemeentebestuur Haarlem 1913-1957, 459: Vergadering B&W 21 juli 1941, 13 oktober 1941, 12 januari 1942, 11 maart 1942.

⁴² Kruijer, *Hongertochten*, 113 e. v.

⁴³ J. H. van Stuyvenberg, C. van den Berg, 'Zwarte prijzen van consumptiegoederen gedurende de

In dit onderzoek wordt geprobeerd een meer systematisch beeld te schetsen. Om inzicht te krijgen in de zwarte prijzen zijn ruim 25.000 prijzen geïnventariseerd. Bijna 20.000 daarvan betroffen landbouwprijzen. De belangrijkste bron was de stortvloed aan brieven die begin 1946 bij het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie binnenkwam in reactie op een radiopraatje van drs. L. de Jong. De precieze tekst van deze causerie valt niet te achterhalen, maar het moet neergekomen zijn op een verzoek gegevens betreffende zwarte prijzen, met bepaling van plaats, tijd en hoeveelheid aan hem toe te sturen. Uiteraard kwamen daarop roddels binnen over individuele zwarthandelaren, koks van gaarkeukens die fraudeerden, bakkers die rommelden met gewichten en melkboeren waarvan het product niet zuiver was, en of de heren van het Rijksinstituut er niet voor konden zorgen dat dezen hun vet kregen. Er waren schrijvers die hoog opgaven over boeren die hen steeds geholpen hadden, terwijl anderen scholden op boeren die het onderste uit de kan wilden⁴⁴. De Jongs praatje werd door sommigen geïnterpreteerd als een oproep de hoogste prijzen door te geven, maar de brieven bevatten ook duizenden gegevens over relatief lage prijzen. Extreme prijzen die volledig los leken te staan van wat gangbaar was, zijn niet verwerkt. Evenmin zijn gegevens gebruikt die onbetrouwbaar leken en niet van een plaatsbepaling voorziene of ongedateerde cijfers. De meeste schrijvers namen hun taak echter serieus. De oorlog was net voorbij en velen waren zich ervan bewust dat deze goed gedocumenteerd moest worden. Vaak werd de particuliere administratie, meestal het huishoudboekje van de huisvrouw, als bron gebruikt.

Voor negenenzestig producten is een prijsindex gemaakt. Uiteraard was er zwarte handel in veel meer producten. Slechts voor deze negenenzestig producten was het echter mogelijk reeksen samen te stellen. De ruim 25.000 waarnemingen zijn de verwerkte gegevens. Van de prijs van elk product werd een kwartaalgemiddelde berekend. Aan de hand daarvan zijn jaargemiddelden berekend. Voor sommige producten ontbrak het over de eerste oorlogsjaren en de jaren na de oorlog aan gegevens en moest meteen een jaargemiddelde worden gemaakt. Dat is echter in geen geval gedaan voor de jaren 1944 en 1945. De Hongerwinter zou de cijfers dan onevenredig beïnvloeden. Om te voorkomen dat het stedelijke westen de indices zou beheersen, zijn voor tweëndertig landbouwproducten twee reeksen gemaakt: een voor het westen en een voor het minder verstedelijkte landsgedeelte: het gehele land minus Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, maar wel weer de Zuid-Hollandse eilanden, Utrecht ten oosten van de stad en Noord-Holland ten noorden van het IJ. De prijzen in tabel 2 zijn de prijzen uit dit relatief landelijke gebied. Onderzoek van vlak na de oorlog toonde aan dat de zwarte-marktprijzen tussen de steden in het westen onderling verschilden, maar dat er steeds eenzelfde fluctuatie te zien was⁴⁵. Wel waren de zwarte prijzen in het westen van het land systematisch hoger dan elders.

bezettingsjaren', *ESB* (juni 1947) 471-473; Van Delft, *Zwarte handel*; CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht, 1947); Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 175-176.

⁴⁴ Zie: Niod DOC II 932 A, diverse brieven.

⁴⁵ Van Stuyvenberg, Van den Berg, 'Zwarte prijzen', 471-473.

Tabel 2: Prijsontwikkeling op de legale en illegale markt en de monetaire expansie. Platte-landsprijzen. Normale prijs 1939=100.

Jaar	Legale prijzen landbouw				Illegale prijzen landbouw				Monetaire expansie	
	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	To- taal	Akker- bouw	Vee- teelt	Tuin- bouw	To- taal	Binnenl. geldhoev.	M3
1939	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1940	115	122	130	121	181	351	168	223	119	106
1941	136	161	179	158	270	388	285	342	159	125
1942	142	161	173	159	412	679	430	603	199	150
1943	146	169	184	164	477	1079	331	726	244	187
1944	172	164	188	172	3548	1994	1146	1974	320	246
1945	199	187	220	198	1057	3794	1953	2470	322	283
1946	235	234	270	239	235	579	270	459	296	287
1947	234	258	265	253	234	595	265	506	328	294
1948	260	294	283	285	260	352	283	334	341	299

Bronnen: Berekeningen op basis van verspreide gegevens, voornamelijk: Niod DOC II 932 A, diverse mappen; Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw'; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*. M3 = een monetaire maat bestaande uit de geldhoeveelheid plus de opvraagbare spaartegoeden.

Om de voor elk product berekende prijsindex, waarbij de detailhandelsprijs in 1939 op 100 is gesteld, om te rekenen tot een index voor de landbouw als geheel en voor de agrarische deelsectoren, was weging noodzakelijk. Voor akkerbouwproducten ontbraken in de basisjaren veelal de detailhandelsprijzen. Tot 1940 werd graan niet aan particulieren verkocht. Vanaf 1941 waren consumenten opeens geïnteresseerd in tarwe die zij per mud kochten. In de hongerwinter werd dat zelfs gangbaar, evenals de illegale verkoop van rogge en suikerbieten. Om te voorkomen dat de zwarte akkerbouwprijs door statistische problemen al in 1940 extreme waarden aannam, zijn voor de detailhandelsprijs in 1939 van deze producten dummies berekend. Als wegingsfactoren zijn gebruikt: bij de akkerbouw het gebruikte landbouwareaal per gewas; bij de veeteelt en de tuinbouw de illegale productie van de verschillende producten volgens de berekeningen uit 1997. Elk jaar is de weging opnieuw vastgesteld. De drie reeksen zijn aan elkaar gekoppeld door ze te wegen aan de hand van de reële zwarte productie (tabel 1).

Vanaf de Duitse inval steeg het zwarte prijspeil sneller dan het officiële, ondanks het feit dat ook de legale prijzen voor voedingswaren fors toenamen. In 1943, toen het legale prijspeil gemiddeld met 13% per jaar was gestegen tot een indexcijfer van 164

(1939=100), steeg de index op de zwarte markt tot 726, een gemiddelde jaarlijkse stijging met 64%. In de sector waar de zwarte prijzen uiteindelijk extreem zouden stijgen, de akkerbouw, werd tot de Hongerwinter weinig zwart verhandeld. De consument had veel geld over voor een smakelijker dieet, maar nog weinig voor extra calorieën. Veehouders profiteerden daarvan. Zij konden 30% van hun productie afzetten tegen prijzen die veel hoger waren dan was toegestaan. Vanaf 1943 namen deze prijzen extreme vormen aan, een ontwikkeling die in de Hongerwinter alleen maar erger werd. Tot 1943 stegen de zwarte prijzen in de veeteelt gemiddeld met 81% per jaar, in 1944 bedroeg de prijsstijging 85%, en in 1945 nogmaals 90%, ondanks de snelle daling van de zwarte prijzen na de bevrijding. De index kwam in 1945 op 3794 (1939=100). Ook in de tuinbouw stegen de zwarte prijzen fors, maar veel minder dan in de veeteelt. In 1942 bereikte de index in deze sector een niveau van 430, hetgeen een gemiddelde stijging van 63% per jaar betekende. In 1943 daalden de tuinbouwprijzen echter. Groenten en fruit werden door velen als aanvulling op het officiële rantsoen gezien. Op de stijging van de voedselrantsoenen van 1943 reageerde het zwarte prijspeil negatief. Er was weer meer legaal te krijgen. In 1944 explodeerde het prijspeil als gevolg van toenemende schaarste. Ook in de tuinbouw bereikten de prijzen in de Hongerwinter extreme waarden. In die periode was echter de akkerbouw de grote winnaar. Deze sector, die tot september 1944 een bescheiden rol speelde, werd nu dominant. Blevens de prijsstijgingen in de jaren 1939-1943 beperkt tot 45% gemiddeld per jaar, in 1944 verzeenvooudigde het zwarte prijspeil in deze sector. De stedeling kwam van zijn hongertochten vooral met aardappelen, bonen en graan thuis en moest daarvoor betalen. In de eerste maanden van 1945 steeg het prijspeil verder. Rogge leverde in het westen waar het moeilijk te krijgen was, zo'n f3.500 per mud op, tarwe zo'n f4.000, terwijl aardappelen tussen de f6 en f10 per kilo kostten. Voor de veel gegeten suikerbieten kwam nooit een duidelijke prijs tot stand. Begin 1945 varieerde de prijs van f1-10 per kilo. Het feit dat de zwarte prijzen extreme waarden aannamen in een periode dat de bevolking in de hongerprovincies van zwarte aanvoer afhankelijk werd, wekt de indruk dat deze producten slechts voor een enkeling waren weggelegd en dat de boeren puissant rijk werden. Toch ging 62% van de Amsterdamse gezinnen gemiddeld 13,7 maal op hongertocht en kwamen degenen die zulke tochten maakten per tocht gemiddeld met 42 kg levensmiddelen thuis⁴⁶. Van de 38% van de gezinnen die niet op hongertocht ging, deed bovendien slechts 40% dat omdat zij daar, bijvoorbeeld om financiële redenen, niet toe in staat waren. Vóór de verdiensten van de boeren worden gezien, moeten de prijzen daarom worden gerelativeerd.

In de Hongerwinter werd ruil op de zwarte markt dominant. Niet alleen vroeg de boer sigaren, tabak, meubilair, sieraden, linnengoed, kleding, schoeisel, gouden tintjes, jenever en allerlei andere ruilobjecten, ook hadden vele stedelingen niets anders te bieden. Dat boeren liever geen geld ontvingen, hing samen met het feit dat er weinig te koop was. Bovendien waren zij al tijdens de eerste oorlogsjaren uiterst liquide geworden. Investerings waren uitgesteld en bij de slacht — een grote desinvestering — was veel geld vrijgekomen. Menige boer gebruikte zwart inkomen om de hypotheek

46 Kruijer, *Hongertochten*, *passim*.

af te lossen of om landbouwgrond te verwerven. Zwarte onroerend-goedtransacties werden gangbaar. De notaris maakte dan een acte met daarin de officiële, meestal de maximaal toegestane prijs. Vlak voor de acte passeerde trok hij zich echter terug, zodat de partijen de feitelijke prijs overeen konden komen en het verschil contant konden afrekenen. Op deze manier en door het aflossen van hypotheek of het kopen van allerlei zaken die hun waarde behielden, werd zwart geld witgewassen⁴⁷. Geld werd gewantrouwd. Niet alleen hielp Rost van Tonningen als president van de Nederlandsche Bank de bezetter onbepaald aan guldens, waardoor het geldaanbod uit de hand liep, ook wekte de koppeling van de gulden aan de Reichsmark wantrouwen. De verhouding tussen de geldhoeveelheid en het nationaal inkomen raakte volledig zoek. In België liep de geldhoeveelheid echter in ongeveer dezelfde mate uit de hand, terwijl het nationaal inkomen zeker niet minder daalde⁴⁸. Aan de groei van de geldhoeveelheid kan de scherpe daling van de gulden op de zwarte valutamarkt, die al in 1942 werd geconstateerd niet worden toegeschreven. Evenmin kan dit liggen aan de koopkrachtpariteit: voor een gulden was in 1942 zowel op de legale als op de zwarte markt meer te koop dan voor de tegenwaarde in Belgische frank⁴⁹.

Slechts de koppeling aan de Reichsmark, de munt van een instortend rijk, kan het wantrouwen tegen de Nederlandse munt verklaren. Direct nadat de gulden op 1 april 1941 aan de Reichsmark werd gekoppeld, was er op de beurs sprake van een vlucht uit de gulden⁵⁰. In de Hongerwinter kwam daar bij dat in België direct na de bevrijding, alle bankbiljetten ongeldig waren verklaard. Zwarthandelaren vreesden dat zo'n operatie ook in Nederland zou plaatsvinden. Nadat Radio Oranje bekend maakte dat bij zo'n sanering oorlogswinsten zouden worden aangepakt, nam in het nog bezette deel van het land het wantrouwen tegen geld verder toe⁵¹. In maart 1943 waren biljetten van f500 en f1.000 al ongeldig verklaard, hetgeen voor menigeen een onaangenaam voorproefje van zo'n operatie was geweest. De zwarthandelaar die hierdoor met 35 overtollige briefjes van f1.000 bleef zitten, zal de enige niet zijn geweest⁵². Bankbiljetten werden toen ver beneden hun nominale waarde verkocht aan mensen die dachten er wel enige te kunnen verantwoorden.

Uit het feit dat de prijzen op de zwarte markt (tabel 2) in alle drie de agrarische sectoren veel sneller stegen dan de geldhoeveelheid, blijkt dat de prijsontwikkeling niet door monetaire expansie wordt verklaard. Al in 1940, toen de groei van de

47 ARA DG voor de Prijzen 257: Maandverslag Inspectie Amsterdam 1 april-1 mei 1944; Niod CNO 192h: Gemachtigde voor de Prijzen: De zwarte handel in Huizen, 27.1.44 no. 230 Pb. 580: ARA Economische Contrôle Dienst 10: Rijksbureau voor keramische producten: notitie 6 november 1946.

48 De totale geldhoeveelheid (M1) steeg in België tussen 1940 en 1944 met ongeveer 190%. In Nederland was dat 168. W. Warmbrunn, *The German occupation of Belgium 1940-1944* (New York, 1993) 242; De Nederlandse Bank, Jaarverslagen.

49 Niod CNO 103b: Sub-inspectie invoerrechten en accijnzen Terneuzen. Frauderapport over juni 1943.

50 Niod 92b 1e: Rüstungsinspektion Niederlande. Buch-no 1229/41 g. 10.1.1941.

51 J. Barendregt, *The Dutch money purge. The monetary consequences of German occupation and their redress after liberation 1940-1952* (Amsterdam, 1993) 50-52; Niod DOC II 932 A, map G: W. J. Terlaak (Hulshorst) aan de RvO, 5 februari 1946.

52 J. J. G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd* (2e druk; Apeldoorn, s. a.) 134.

binnenlandse geldhoeveelheid ten opzichte van 1939 19% bedroeg en M3, een monetaire maat bestaande uit de geldhoeveelheid plus de opvraagbare spaartegoeden, slechts met 6% toenam, stegen de zwarte landbouwprijzen met bijna 123%. Het was nog niet zo dat men met zijn overvloedige geld nergens anders heen kon. De prijsstijging kan slechts worden verklaard door de vraag naar en toenemende schaarste van bepaalde goederen. In 1944 was de geldhoeveelheid verdrievoudigd; de zwarte landbouwprijzen vijftientwintigvoudigd. Naast schaarste speelde wantrouwen tegen geld een rol.

Spoedig na de bevrijding was er weer voldoende voedsel, waardoor de behoefte om zwarte akkerbouw- of tuinbouwproducten aan te schaffen verdween. Graan of suikerbieten werden niet langer in de detailhandel verkocht. De snelle bevoorrading resulteerde erin dat al in 1945 — ondanks de extreme eerste maanden — de zwarte prijzen in de akkerbouw gemiddeld ver beneden het niveau van 1944 bleven. In 1946 was zwarte handel in deze sector en in de tuinbouw al een marginaal verschijnsel. De behoefte aan veeteeltproducten bleef echter hoger dan waarin de rantsoenen voorzagen. Pas in 1948, het jaar waarin de Marshallhulp de schaarste aan eerste levensbehoeften verjoeg, daalde ook in deze sector de zwarte prijzen tot een niveau dat in de buurt kwam van het legale prijspeil.

4 *De inkomensverdeling*

Het wantrouwen tegen geld resulteerde erin dat zwarte handel zich tot ruilhandel ontwikkelde. In de oorlogsjaren kwam er bijvoorbeeld een inlandse tabaksteelt met de daarbij horende tabaksverwerkende industrie van de grond. De eigen teelt was bestemd voor eigen gebruik, maar ook als ruilartikel. Tabaksproducten vervingen geld. ‘Met tabak laat je de duivel dansen’⁵³. Op de zwarte markt waren ruilartikelen essentieel. Begin 1942 klaagde de prijsinspectie hier al over. In die periode nam ze 17.500 sigaren en 2,5 miljoen voor ruil bestemde sigaretten in beslag⁵⁴. Ook Hirschfeld concludeerde dat substantiële delen van de sigaren- en sigarettenproductie in de zwarte markt verdwenen. De bestrijding was weinig succesvol⁵⁵. Tabak en sigaren van vooroorlogse kwaliteit — of iets wat daarop leek — waren van onschatbare waarde. In 1942 werd een sigarenfabrikant uit Raalte gesnapt die 35.000 sigaren tegen rogge wilde ruilen. De tabak verkreeg hij door grondstoffen aan de legale productie te onttrekken en door inlandse tabak op te kopen. Een mud rogge kostte 100 sigaren⁵⁶.

Zwarte prijzen werden onbetaalbaar. Om te overleven in de Hongerwinter moest daarom bijna iedereen die geen voedsel produceerde zijn bezit aanspreken. Sommigen hadden voldoende liggende gelden, maar meestal werden goederen aangeboden. De katholieke politicus Kortenhorst schreef hoe een kennis zijn ameublement, sieraden, tapijten, gordijnen en linnengoed verruilde om zijn gezin in leven te houden. ‘Wee

⁵³ Niod Dagboekencollectie 501, C. Komen, 10 mei 1943 en 21 mei 1943.

⁵⁴ ARA DG voor de Prijzen 257: Maandverslag van de Inspectie Amsterdam, 15 februari-15 maart 1942, 15 maart-15 april 1942, 15 april-15 mei 1942.

⁵⁵ Niod 212a inv.nr. 2a: Hirschfeld an Fischböck, den 6. März 1942, 13368 N. G.

⁵⁶ ARA DG van de Prijzen 257: Maandverslag Inspectie Arnhem, 23 juni 1942.

degene, die in die dagen geen producent was, die niet over een voorraad ruilmiddelen beschikte'⁵⁷. 'Geld werd het bewaren niet meer waard geacht'⁵⁸.

In de Hongerwinter kon alles als ruilmiddel dienst doen. Een boekhandelaar leende zijn boeken uit tegen tien bruine bonen. Een kapper knipte voor vier aardappels⁵⁹. Een verloskundige hielp bij een bevalling voor briketten en later voor steenkool⁶⁰. Voor een kilo tarwe werd bij Haarlem f40-55 betaald, maar een Heemstedenaar kreeg nog 5 pond voor een paar wollen sokken en 10 pond voor een trui. Ook elders namen boeren graag hemden, sokken of beddegoed aan in ruil voor voedsel. In Huizen werd een lijkstaf met 15 kg aardappelen betaald⁶¹. Voor een zilveren couvert kreeg onze Heemstedenaar 12 kg aardappelen; voor een kristallen roomstel 6 kg⁶². Volgens een inwoner van Schiedam was daar geld door jenever verdrongen. Een mud aardappelen kostte 3,5 kruik⁶³. Ook tabaksproducten bleven gevraagd. In Den Haag kreeg men voor tien sigaren nog een kg rundvlees, een product dat f45-60 kostte. Spek kostte f55-105 per kg, maar kreeg men ook voor twintig sigaren⁶⁴. Soms lieten boeren ook werkzaamheden verrichten in ruil voor voedsel. Dat kon huishoudelijk werk zijn, enig werk op de boerderij (hoewel de stedeling daar meestal weinig van terecht bracht) of klusjes waar de toevallige vaardigheden van de trekker hem geschikt voor maakten. De boer ten noorden van Haarlem die zijn machtspositie misbruikte door een jong meisje slechts voedsel te verstrekken nadat zij hem seksueel ter wille was⁶⁵, zal ook de enige wel niet geweest zijn, hoewel uit niets blijkt dat dit veelvuldig voorkwam.

De zwarte prijzen in tabel 2 en de inkomsten van de boeren in tabel 4 zijn uitgedrukt in geld. In de Hongerwinter werd echter bijna alles in goederen afgerekend. Zwarte prijzen werden betaald in goederen, die ook een zwarte prijs deden. De Heemstedenaar die 5 pond tarwe ter waarde van f100-140 ruilde voor een paar sokken, werd voor die sokken vorstelijk betaald. Ook de trui waarvoor hij 10 pond tarwe kreeg, was met f200-275 ruim vergoed. Wordt de waarde van zwarte-markt-producten uitgedrukt in guldens dan klinken ze extreem, maar de tegenwaarde bestond veelal uit goederen die ook een extreme prijs kenden. Zo waren 'sigaren van 5 ct' in de ruilhandel f5-10 waard. Zwarte prijzen en inkomens moeten daarom worden gerelativeerd. Grote delen ervan zijn nooit in geld betaald.

In tabel 3 staan behalve de plattelandsprijzen voor landbouwproducten uit tabel 2, eenzelfde index berekend op basis van prijsgegevens uit het westen. Zoals te verwachten, waren die aanzienlijk hoger. Toen in 1945 de honger in het westen levensbedreigend werd, waren de bewoners gedwongen alles te offeren om in leven te blijven.

57 Kortenhorst, 'Prijsbeheersing en zwarte handel', 284-286.

58 Van Delft, *Zwarte handel*, 60.

59 Kruijer, *Hongertochten*, 110.

60 Niod DOC II 932 A, map C; H. Grasmeijer-Meijer (Groningen) aan drs. L. de Jong, 27 januari 1946.

61 Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*, 260 en 271.

62 Niod DOC II 932 A, map 3: notitie over ruilhandel.

63 Niod DOC II 932 A doos 530, map E: Anoniem aan RvO, 21 januari 1945 (moet zijn 1946 HK).

64 Niod DOC II 932 A doos 539, map D: Anoniem Den Haag, 29-1-'46; *Ibidem*: Ir. J.W. Kips, Den Haag, 5 februari 1946.

65 Chr. Krooder, 'Hongertocht: verkrachting, voorjaar 1945', in: G. Mak, *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis in meer dan honderd rapportages* (Amsterdam, 1998) 283.

Het gemiddelde prijspeil steeg in de andere landsgedeelten in 1945 nog wel ten opzichte van 1944, maar het prijsverschil met de hongerprovincies werd toen pas maximaal.

De index van zwarte prijzen voor industrieproducten is samengesteld op basis van 5.000 prijsgegevens en bevat prijzen van 37 niet-agrarische producten, waaronder textielproducten, rookartikelen, genotmiddelen, brandstof, schoeisel, transportmiddelen, edelmetaal, verschillende soorten zeep en zout. De wegingsfactor was een probleem. Uiteindelijk is aangenomen dat het aantal malen dat dit soort goederen in de bronnen voorkwam een indicatie geeft voor de mate waarin zij zwart zijn verhandeld. De weging is voor elk jaar afhankelijk van het aantal gemeten zwarte prijzen per product.

Tabel 3: Zwarte prijzen in verschillende sectoren 1939-1948 (1939=100)

Jaar	Landbouw (voedsel)			Industrie
	Plattelandsprijs	Randstadprijs	Marge in %	
1939	100	100	-	100
1940	223	242	9	416
1941	342	488	43	1104
1942	603	1025	70	2461
1943	726	2016	178	4677
1944	1974	3401	172	10210
1945	2470	7676	211	13446
1946	459	1336	191	620
1947	506	1165	130	1039
1948	334	939	181	399

Bron: Berekeningen op basis van verspreide gegevens, voornamelijk: Niod DOC II 932 A, diverse mappen.

Uit de tabel wordt duidelijk dat de zwarte prijzen van industrieproducten vanaf het begin van de bezetting sneller stegen dan de zwarte landbouwprijzen. Vóór de oorlog was al in elke industriële sector een Rijksbureau ingesteld, dat tot taak had de grondstoffenvoorraden te inventariseren. De bezetter kon door de Rijksbureaus te raadplegen precies achterhalen welke voorraden er waren, waardoor de zwarte handel in industrieproducten beperkt moest blijven. De binnenlandse productie van niet-agrarische grondstoffen was gering, zodat de industrie slechts producten op de zwarte markt kon brengen indien zij in staat was van grondstoffen die zij legaal mocht verwerken, meer te produceren dan van haar werd verwacht. Ze kon slechts marges exploiteren. Bovendien was de bezetter erg geïnteresseerd in de industrie en diens grondstoffenvoorraden. Terwijl de voedselproductie in principe in Nederland bleef,

werden industriële producten goeddeels weggevoerd⁶⁶. De omvangrijke zwarte productie in de landbouw kwam daardoor bovenop een net iets te krappe distributie, terwijl de marginale zwarte productie in de industrie onmogelijk de ernstige tekorten op die markt kon opvangen. Het prijspeil op de zwarte markt voor industrieproducten steeg hierdoor sneller dan op die voor agrarische producten. Tot de Hongerwinter moest schaarste vooral in deze sectoren worden gezocht. De boer die illegaal kleding, klompen, fietsbanden, jenever of brandstof wilde kopen, moest een aanzienlijke ruilvoetverslechtering accepteren.

Niettemin kwam er al vóór de Hongerwinter een geld- en goederenstroom naar de boerderij op gang. Vanaf september 1944 kreeg deze stroom zo'n omvang dat de stedeling deze slechts kon betalen door zijn bezit aan te spreken. Hoeveel de boeren hebben verdiend, valt niet precies na te gaan. Onduidelijk is welk deel van de zwarte productie door boeren, hun knechts, onderduikers, familie en vrienden is geconsumeerd. Boeren en hun knechts hadden recht op hogere rantsoenen dan de gewone consument. Zo hoopten de autoriteiten gerommel binnen de perken te houden. Niettemin hebben boerenfamilies een deel van de zwarte productie zelf geconsumeerd. Ook profiteerden daar bij tijd en wijle familie en vrienden van, evenals de dominee, pastoor, dokter, onderwijzer of een dorpsgenoot. Boeren werden bovendien geconfronteerd met familie en vrienden die zij al lang uit het oog hadden verloren, maar zich nu herinnerden dat zij nog iemand op het platteland kenden⁶⁷.

In tabel 4 is een schatting gemaakt van het agrarisch inkomen. De waarde van het feit dat boerenfamilies steeds voldoende te eten hadden, bleef buiten beschouwing. Er is vanuit gegaan dat boeren, hun knechts, familie en onderduikers ondanks hun extra rantsoenen, per persoon twee maal zo veel zwart voedsel consumeerden dan andere groepen. Hierin zijn hun schenkingen inbegrepen. De hoge schatting van de eigen consumptie betekent een lage schatting voor het deel dat werd verkocht. De cijfers zijn daarom voorzichtige schattingen.

Worden de inkomens gecorrigeerd met de CBS kosten-van-levensonderhoud-index, dan lijkt het erop alsof de boer rijk werd. Gemiddeld zou het reëel boereninkomen gedurende de bezetting ruim 110% hoger zijn geweest dan in 1938, terwijl dit inkomen in 1944 en 1945 vier maal hoger was dan in het laatste vredesjaar. Boeren wezen er echter op dat zij gedwongen waren zwarte aankopen te doen en vele historici hebben hen dit nagezegd⁶⁸. De vraag is echter wat zij dan zwart kochten. Voor voedsel hoefde de boer zelden zijn portemonnaie aan te spreken en er viel nauwelijks te investeren. Natuurlijk heeft hij illegaal kleding, schoeisel, huishoudtextiel, brandstoffen en luxe producten gekocht, maar daar stonden hoge inkomens tegenover. Ten dele is dat inkomen echter nooit in geld betaald. Een groeiend deel betrof ruiltransacties waarin de boer zwak stond.

⁶⁶ Klemann, 'Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats', *passim*.

⁶⁷ Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*, 270.

⁶⁸ De Jong, *Het Koninkrijk*, VII, 139-140; M. de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (5de druk; Amsterdam, 1999) 261.

Tabel 4: Inkomens boeren 1938-1948

Jaar	Totaal agrarisch inkomen in miljoenen lopende guldens			Gemiddeld reëel inkomen boeren in guldens. Prijspeil 1939			
	Legale toegevoegde waarde	Waarde zwarte productie in zwarte prijzen	Waarde productie minus consumptie boeren c.s.	Correctie CBS-kosten van levensonderhoud	Index	Correctie nieuwe index	Index
1938	840	48	867	2048	100	2048	100
1939	885	20	896	2400	117	2400	117
1940	978	145	1059	2401	117	2354	115
1941	1068	675	1438	2872	140	2675	131
1942	730	991	1232	2260	110	1982	97
1943	888	1993	1799	3216	157	2442	119
1944	846	8320	4759	8259	403	4281	209
1945	814	8417	5149	7621	372	2494	122
1946	1403	864	1880	2563	125	2261	110
1947	1407	818	1937	2478	121	2317	113
1948	2283	301	2449	3002	147	3002	147

Bronnen: Niod DOC II 932 A, verschillende mappen: Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw'; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*.

In de laatste kolom van tabel 4 is het agrarisch inkomen opnieuw voor de prijsontwikkeling gecorrigeerd. Voor de legale productie is ervan uitgegaan dat de CBS kosten-van-levensonderhoud-index een goede indicatie geeft van de prijsontwikkeling; voor de illegale productie luidde de veronderstelling dat er steeds meer ruiltransacties plaatsvonden. Vanaf 1940 t/m 1945 bestond de prijscorrectie van dit deel van de productie voor een steeds groter deel uit de zwarte industriële prijsindex en voor een steeds kleiner deel uit de CBS-index. Aangezien alles erop wijst dat de zwarte handel in de Hongerwinter bijna volledig ruilhandel was, lijkt dat een redelijke veronderstelling. Na de Hongerwinter verdween ruil weer geleidelijk uit de index.

Wordt hiervan uitgegaan dan blijkt dat de boereninkomens tot ongekennde hoogten stegen. In 1944 kwamen ze op een niveau dat twee maal zo hoog was als in 1938. In deze tabel 4 kregen boeren de zwarte prijzen die buiten het stedelijke westen werden betaald. Naarmate er meer mensen de boer op gingen, is het echter de vraag in hoeverre de westerse prijzen in dat deel van het land niet rechtstreeks naar de boer toevloeiden. Uit tabel 3 bleek dat de marge tussen het zwarte prijzen in het westen en in de rest van het land opliep tot 200%. Boeren die hun zwarte productie tegen randstadprijzen

afzetten, verdienden dan ook veel meer. Hoeveel meer valt in tabel 5 te lezen, waar in elk ander opzicht van dezelfde veronderstellingen is uitgegaan als in tabel 4.

Tabel 5: Reële inkomens van boeren tegen stedelijke en landelijke prijzen 1938-1948

Jaar	Gemiddeld reëel inkomen boer landelijke prijzen		Gemiddeld reëel inkomen boer prijzen in het westen	
	Guldens van 1939	1939=100	Guldens van 1939	1938=100
1938	2048	100	2048	100
1939	2400	117	2400	117
1940	2354	115	2458	120
1941	2675	131	3291	161
1942	1982	97	4377	214
1943	2442	119	4247	207
1944	4281	209	5021	245
1945	2494	112	6655	325
1946	2261	110	2729	133
1947	2317	113	3800	186
1948	3002	147	3473	170

Bronnen: Eigen berekeningen; Niod DOC II 932 A, verschillende mappen; Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw'; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*.

Duidelijk is dat de boeren van de situatie profiteerden. Gedurende de oorlog stegen de agrarische inkomens tot ver boven het niveau van voor de oorlog, een periode waarin deze overigens ernstig door de depressie waren aangetast. In het westen verdubbelden ze zelfs. Gedurende de bezetting verarmde Nederland als geheel⁶⁹. Het feit dat de boeren van het resterende nationaal inkomen een steeds groter deel naar zich toe wisten te halen, betekende dat anderen meer dan evenredig onder die verarming hebben geleden. Vandaar dat hier een poging wordt gedaan de reële lonen te berekenen, waarbij rekening wordt gehouden met zwarte voedselaankopen.

De lonen waren gedurende de oorlog zeker niet star. Fluctuaties werden veroorzaakt door veranderingen in de arbeidsduur en de ontwikkeling van het uurloon. Enerzijds was de bezetter erop uit de lonen laag te houden, anderzijds waren er sectoren waar de lonen omhoog moesten om voldoende personeel te krijgen. Daarnaast probeerde het departement van economische zaken de kosten van levensonderhoud in de hand

⁶⁹ Klemann, 'Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats', *passim*; Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', *passim*.

te houden. De controlediensten slaagden er voor de legale markten over het algemeen in de invloed van de kostenstijgingen op het binnenlands prijspeil te beperken. Alleen in de landbouw werden, om de boeren tot samenwerking te bewegen, vrij grote prijsstijgingen toegestaan. Valt de sprong van de kosten van levensonderhoud in 1940 te wijten aan het teloor gaan van goedkope invoer, in 1941 moet deze sprong worden toegeschreven aan de stijging van de landbouwprijzen. Daarna komen de CBS kosten van levensonderhoud in een rustig vaarwater terecht. Doordat de nominale lonen in 1942 en 1943 stegen, vooral door langere werkweken, resulteerde dit erin dat het lijkt alsof de loontrekker in die jaren weliswaar werd opgejaagd, maar er qua inkomen reëel op vooruit ging. In 1943 zou het reële loon zich bijna op het vooroorlogse peil hebben hersteld. Dat roept echter de vraag op wie de algemene verarming dan te verwerken kreeg.

Tabel 6: Indexcijfers loonontwikkeling 1938-1948 (1939=100)

Jaar	Lonen bedrijfsleven Nominaal	Kosten van levens- onderhoud		Reële lonen	
		CBS	Nieuwe index	CBS	Nieuwe index
1938	98	95	95	103	103
1939	100	100	100	100	100
1940	98	115	115	85	85
1941	105	131	143	80	73
1942	120	140	180	86	67
1943	141	146	245	91	57
1944	132	150	413	88	32
1945	132	173	551	76	24
1946	173	189	227	92	76
1947	193	208	237	93	81
1948	198	224	239	88	83

Bronnen: Rijksverzekeringsbank, Ongevallenstatistiek; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland*; Niod DOC II 932 A, verschillende mappen; eigen berekeningen.

In tabel 6 staat een nieuwe index voor de kosten van levensonderhoud. Hierin zijn de zwarte voedselprijzen verwerkt. Op gezag van het CBS is ervan uitgegaan dat vóór de oorlog gemiddeld 36,2% van het inkomen aan voedingswaren werd besteed. Dat gedeelte van de CBS-index is naar rato van het belang van de zwarte landbouwproductie dat op de markt kwam, verhoogd tot het niveau van de zwarte prijzen.

Aangezien de loontrekker over het gehele land genoodzaakt was zijn rantsoen met zwarte aankopen aan te vullen, is de prijsontwikkeling op de zwarte markt een gemiddelde van de prijzen in het westen en die in de rest van het land. De beide delen van het land hadden ongeveer evenveel inwoners. De nieuwe prijsindex is nog steeds een lage schatting. Weliswaar is deze verhoogd voor de zwarte prijzen voor voedingsmiddelen, maar die voor kleding, brandstoffen, tabak, schoonmaakmiddelen of schoeisel bleven buiten beschouwing. Niettemin geeft de nieuwe index een realistischer beeld. De kosten van levensonderhoud stegen tussen 1940 en 1945 niet gemiddeld met 9,5%, maar met 33% per jaar en het reële loon daalde tussen 1939 en 1945 tot minder dan een kwart. Loontrekkers moesten hun consumptie flink aanpassen. Kleding, schoeisel, brandstof en zelfs voldoende voedsel waren niet alleen nauwelijks te krijgen, maar er was ook geen geld meer voor. De verarming werd gecompenseerd door bezittingen aan te spreken. Velen hadden die echter nauwelijks. Kruijer constateerde dat 15% van de bevolking om fysieke of economische redenen niet in staat was aan hongertochten deel te nemen. Toch waren de problemen onder arbeiders niet altijd groter dan in andere milieus. Juist arbeiders bleken handig te opereren in de scharreleconomie. Ze zetten een kleinschalig zwart handeltje op en sjacherden vanaf 1941, als ze voor hun eigen gezin naar de boer waren geweest, met wat meegebracht voedsel, om zo hun eigen zwarte aankopen te betalen. Het viel een Utrechtse arts op dat het gewichtsverlies onder arbeiders uit zijn praktijk gering was, hoewel het rantsoen van deze mensen toch duidelijk minder werd en hun inkomsten geen zwarte aankopen toelieten. Zijn onderzoek wees uit dat velen zwart bijverdienden om aanvullende rantsoenen te financieren⁷⁰. De toon in enkele na-oorlogse publicaties over zwarte handelaren is dan ook een denigrerende, een toon die wordt aangeslagen over de minder fatsoenlijke leden van een lagere klasse. Behalve zwarthandelaren als de al meerdere malen genoemde Amsterdammer, een handelsreiziger die voor zijn werk overal moest zijn en van alles meenam en doorverkocht, waren er vele arbeiders die bij de boeren net iets meer kochten dan zij zelf nodig hadden en daarmee leurd. Grootschalige illegale handel was voor levensmiddelen eerder uitzondering als regel. Goed georganiseerde zwarte handel was te vinden in de tabak, vooral de smokkel daarvan uit België, veelal door de Duitse, later geallieerde soldaten. Andere vormen van zwarte handel bleven betrekkelijk kleinschalig, hetgeen samenhang met de oorsprong van de verhandelde goederen: kruimeldiefstal en niet-opgegeven landbouwproductie⁷¹.

5 Een vergelijking met andere landen

Net als in Nederland bestond ook in andere bezette landen in de eerste oorlogsjaren de idee dat zwarte handel een uiting was van onafhankelijkheid en verzet tegen de overweldiger. De Fransman liet zich niets gelegen liggen aan de Duitse reglementering.

⁷⁰ M. Wilhelmij, 'The average diameter of the erythrocytes in case of emaciation in times of war', *Acta medica Scandinavica*, CXXVII (1947) ii-iv, 275-285, aldaar 284.

⁷¹ ARA DG voor de Prijzen 257: CPB i. o. Rapport: Zwarte handel. Extract december 1946.

Nederland onderscheidde zich door de beperktheid van zijn zwarte markt. Daarbij speelde in Frankrijk en België op de industriële markten een rol dat deze landen in de Eerste Wereldoorlog ervaring hadden opgedaan in het omgaan met een vijandige macht. Ondernemers wisten dat zij niet alle Duitse orders maar konden aanvaarden. Na de nederlaag werd eerst de kat uit de boom gekeken en er werd met alle mogelijke uitkomsten van de oorlog rekening gehouden. Niettemin werden er orders aanvaard, maar als het even kon niet rechtstreeks⁷².

In België trad de industrie, beheerst door een beperkt aantal financiële instellingen, op als een collectief. De leiding werd genomen door een comité onder leiding van A. Galopin, de president van de Société Général. Dit bedrijf beheerste alleen al 40% van de industrie. Over het algemeen was dit comité betrekkelijk meegaand. Net als bij de Nederlandse Rijksbureaus stond het overleven van het bedrijfsleven voorop. Echter, met het oog op de na-oorlogse reactie, wilde het niet meewerken aan direct militaire orders of aan expansie van voor Duitsland interessante sectoren. Bovendien werden orders gelijkmatig over de bedrijven verdeeld, zodat niet enkele bedrijven als de boosdoeners konden worden aangewezen⁷³. De Duitse autoriteiten in België werden hierdoor geregeld geconfronteerd met geweigerde orders⁷⁴.

Voor Frankrijk kwam daarbij dat Duitse bedrijven aarzelden om er orders te plaatsen. Enerzijds was er na de Franse capitulatie sprake van een terugslag in de Duitse oorlogseconomie, anderzijds resulteerde het onderbrengen van orders in Frankrijk in een enorme bureaucratie. Wel waren Duitse ondernemers geïnteresseerd in grondstoffenvoorraden, maar anders dan in Nederland wist niemand hoe groot die waren en waar deze zich bevonden. In Nederland hadden de Rijksbureaus al vóór de bezetting de voorraden geïnventariseerd; in België werden pas in de zomer van 1940 Warenstellen naar Duits model ingevoerd, maar tijdens de bezetting was geen bedrijf te bewegen correcte informatie aan overheidsinstanties op te geven. In België en Frankrijk kon het bedrijfsleven daardoor grote voorraden achterhouden. Deden ze dat niet om ze in eigen land te verwerken, dan konden deze via de zwarte markt alsnog aan de Duitsers worden verkocht. Enerzijds liet zwarte handel geen sporen na, zodat na de oorlog niet kon worden nagegaan wie verantwoordelijk was voor zulke leveranties aan de vijand. Anderzijds leek het waarschijnlijk dat zo grotere winsten te halen waren. Met zijn Rijksbureaus speelde Nederland de Duitsers niet alleen grote voorraden in handen, maar ook het instrumentarium om de industrie te exploiteren. Een zwarte markt ontbrak in deze producten net zo min als in de andere twee landen, maar anders dan daar bleef het een marginaal verschijnsel.

Ook voor de zwarte markt in voedingswaren gold dat deze beperkt bleef, maar hier was het voordeel in de eerste plaats voor de Nederlandse bevolking. In België was de

72 P. W. Sanders, 'Prélèvement économique: les activités allemandes de marché noir en France 1940-1943', in: O. Dard, J.-C. Daumas, F. Marcot, *L'occupation l'état Français et les entreprises* (Parijs, 2000) 37-67, aldaar 38-40; D. Luyten, 'The penalization of economic collaboration in Belgium after the Second World War', in: D. Luyten, ed., *Penalization of economic collaboration after the Second World War* (Brussel, 1997) 5-20.

73 D. Luyten, 'The Belgian business elite', 8 (Ongepubliceerd paper, komt in 2000 uit).

74 W. Warmbrunn, *The German occupation of Belgium 1940-1944* (New York, 1993) 201.

zwarte handel in voedsel al in 1940 enorm. Om honger buiten de deur te houden moest de bevolking al in de eerste oorlogswinter op stroomtocht⁷⁵. Het distributie-apparaat, vóór de oorlog opgezet en in mei 1940 ingevoerd, functioneerde niet. Wel kreeg Brussel geleidelijk greep op de situatie, maar tot de bevrijding vervulde de zwarte markt een centrale rol in de voedselvoorziening⁷⁶. In Nederland zou dat pas vanaf september 1944 het geval zijn, toen België al bevrijd was. Er was een zwarte markt, maar voor zijn dagelijkse behoeften kon de Nederlander met bonnen in de winkel terecht. De zwarte markt was aanvullend.

Doordat de distributie niet functioneerde, was de voedselsituatie in België uitgesproken slecht. De Belg was net als de Nederlander gewend aan een voedszaam dieet. In 1939 kreeg hij zo'n 2.600 kcal. per dag binnen. De Nederlander verbruikte ruim 3.000 kcal.⁷⁷. Thans wordt mannen een verbruik van 2.400 kcal. en vrouwen 1.950 kcal. aangeraden⁷⁸. In Nederland daalde de consumptie tot mei 1941 maar weinig. De officiële rantsoenen bleven op 1.750 kcal steken, maar er was nog veel zonder bon te krijgen. In 1941 gingen melk en aardappelen op de bon en daalden de rantsoenen tot zo'n 1.700 kcal., maar arbeiders — een categorie waarvoor gegevens bekend zijn — bleken in staat dit aan te vullen tot zo'n 2.300 kcal. De vrije verkoop van groenten, fruit en vis en enige zwarte aankopen zorgde daarvoor⁷⁹. In België daalden eind 1940 de vaak niet eens verkrijgbare, rantsoenen al tot 1.400 kcal. Die daling zette door tot begin 1942 een dieptepunt werd bereikt van zo'n 1.000 kcal. per dag⁸⁰. In Nederland, waar de rantsoenen in 1942 ook een voorlopig dieptepunt bereikten, bleven ze met een beperkte aanvulling verantwoord. In België moest het leeuwendeel van eigen teelt of de zwarte markt komen. Ondanks enige verbetering, bleef de situatie er tot de bevrijding slecht⁸¹.

De tegenstelling tussen de buurlanden weerspiegelde zich op de zwarte markt. In België waren de zwarte prijzen vooral in de eerste jaren veel hoger dan in Nederland⁸². De zwarte prijzen voor voeding bereikten er al in 1941 een niveau van 623 (april-juni 1940=100). In Nederland was het gemiddelde prijsniveau op de zwarte markt in dat jaar 415 (1939=100). Door het door een gebrek aan gegevens niet te corrigeren verschil in basisperiode, had de Nederlandse index bij een gelijke ontwikkeling iets hoger moeten uitkomen. Niettemin steeg de Belgische index in 1942 tot 1188, terwijl de Nederlandse op 814 bleef steken. De Belgische zwarte-markt-prijzen waren sinds het

⁷⁵ R. Miry, *Zwarte handel in levensmiddelen* (Brussel, 1946) 18.

⁷⁶ Zie ook: A. Henau, M. van den Wijngaert, *België op de bon. Rantsoenering en voedselvoorziening onder Duitse bezetting 1940-1944* (Leuven, Amersfoort, 1986) 182.

⁷⁷ *Idem*, 241; Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 363.

⁷⁸ Voorlichtingsbureau voor de voeding, *Nederlandse voedingsmiddelentabel* (39ste druk; Den Haag, 1996) 98-99.

⁷⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 369-370 en 460.

⁸⁰ Henau, Van den Wijngaert, *België op de bon*, 144.

⁸¹ J. Gillingham, 'How Belgium survived. The food supply problem of an occupied country', in: B. Martin, A. S. Milward, *Agriculture and food supply in the Second World War* (Ostfildern, 1985) 69-88; Henau, Van den Wijngaert, *België op de bon*, 144.

⁸² De hierna volgende cijfers komen voor Nederland uit tabel 3 van dit artikel en voor België uit: P. Scholliers, 'Strijd rond de koopkracht, 1939-1945', in: *België, een maatschappij in crisis en oorlog. Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990* (Brussel, 1993) 245-273, aldaar 265.

begin van de bezetting anderhalf maal zo snel gestegen als de Nederlandse. Pas in 1943 — toen de Belgische autoriteiten erin slaagden de rantsoenen flink te verhogen, kwam de Nederlandse index dichterbij de buurt van de Belgische. De zwarte voedselprijzen bereikten in dat jaar bij de zuiderburen een niveau van 1594 terwijl deze index in Nederland op 1371 uitkwam. Het verschil was nog maar 15%. Uiteraard is door de bevrijding van België en de Hongerwinter een vergelijking voor 1944 zinloos.

De prijsverschillen resulteerden in smokkel. Belgen beperkten hun voedseltochten niet tot Belgisch grondgebied⁸³. Er waren in 1943 klachten uit het grensgebied over bedelende en stelende Belgische kinderen⁸⁴. Bij Goirle werd vóór 1940 wat margarine, suiker en sigarettenpapier gesmokkeld. Door de oorlog veranderde deze activiteit van karakter. In de jaren 1940-1942 werd op grote schaal voedsel gesmokkeld, voornamelijk aardappelen, peulvruchten, granen en kaas⁸⁵. In Zeeuws-Vlaanderen, waar IJzendijke en Biervliet als smokkelcentra golden, bestond de contrabande uit koolzaad, bruine bonen, aardappelen en koeien⁸⁶. Volgens een inwoner van Weert werden de hoge zwarte prijzen in Limburg en Noord-Brabant alleen betaald door Belgische smokkelaars⁸⁷. Bij een incident in 1943 op de schorren bij Hoogerheide moesten smokkelaars 8 kg tabak, 36 kg tarwe, 1,5 kg zeep, 4 doosjes kachelglans en 3 halstertouwen achterlaten. De bijbehorende koeien waren verdwenen.

De Belg was eerder dan de Nederlander genoodzaakt de regels aan zijn laars te lappen. De Leuvense econoom Baudhuin beweerde direct na de bevrijding dat degene die zich aan de regels van secretaris-generaal De Winter van landbouw hield, veel groter risico's liep dan degene die dat niet deed. De laatste kon een boete of vrijheidsstraf krijgen, de eerste moest van de honger omkomen⁸⁸. Zijn beschuldigingen tegen De Winter toonden onvoldoende begrip voor de positie waarin deze ambtenaar zich bevond. Het Duitse gezag in België probeerde Berlijn er wel van te overtuigen dat ze België meer voedsel moesten laten, maar de hoogste Duitse gezagsdragers waren daar tot 1943 niet toe geneigd⁸⁹. Een fundamenteel verschil met Nederland was dat de Wehrmacht-officieren die België bestuurden en die in Berlijn veel minder gezag genoten dan de partij- en SS-bonzen die het in Nederland voor het zeggen hadden, de gezaghebbers in de Duitse hoofdstad ervan moesten overtuigen voedsel aan België te leveren, terwijl Seyß-Inquarts apparaat er slechts voor moest zorgen dat Berlijn zo min mogelijk voedsel aan Nederland onttrok.

Ook in Frankrijk nam de voedselschaarste eerder dan in Nederland nijpende vormen aan. Het Franse leger bleef de gehele oorlog in krijgsgevangenschap, waardoor een tekort aan landarbeiders ontstond. Het areaal moest hierdoor worden ingekrompen.

⁸³ Niod DOC II 932 A, map G: L. de Wind aan RvO, 31 januari 1946.

⁸⁴ Niod CNO 103b: Sub-inspectie invoerrechten en accijnzen Terneuzen. Frauderapport over juni 1943.

⁸⁵ A. B. J. A. Nijdam, *Goirle. Een sociografische studie over de criminaliteit en de moraliteit van een grensgemeente rond de Tweede Wereldoorlog* (Wageningen, 1950) 125-126.

⁸⁶ Niod CNO 103b: Sub-inspectie invoerrechten en accijnzen. Terneuzen. Frauderapport over juni 1943.

⁸⁷ Niod DOC II 932 A, map G: L. Beelen, Weert aan RvO, 21.1 [1946].

⁸⁸ F. Bauduin, *L'économie belge sous l'occupation 1940-1944* (Brussel, 1945) 413.

⁸⁹ Henau, Van den Wijngaert, *België op de bon*, 244; Warmbrunn, *The German occupation of Belgium*, 219.

Een transformatie van de landbouw naar een meer arbeidsintensieve, productieve teelt was uitgesloten⁹⁰. In 1941 was de voedselschaarste in België en Frankrijk acuut. De bezetter vreesde voedselrelletjes. In Nederland was dat uitgesloten. Weliswaar viel de oogst in 1941 tegen, maar de vrij forse, later weer ten dele ongedaan gemaakte verlaging van de rantsoenen bleef binnen zulke grenzen dat de voedselsituatie uit het oogpunt van volksgezondheid nog steeds goed te noemen viel. Wel werd in dat jaar ook hier de zwarte markt van belang, maar veel meer dan 20% van de productie bedroeg deze niet. Het distributie-stelsel bleef voor een gelijkmatige verdeling van voldoende voedsel zorgen. De bezetter was zich ervan bewust dat dit niet alleen een Nederlands, maar ook een Duits belang was. In de zomer van 1941 werd geconstateerd dat Nederland al voor 3 miljard RM (f2,25 miljard) aan Duitsland had geleverd, waaronder belangrijke hoeveelheden grondstoffen, en dat thans ongeveer 70% van de industrie-arbeiders en fabrieken voor Duitsland produceerde. Ook waren er al zo'n 165.000 arbeiders naar Duitsland getrokken. Nu waren de rantsoenen in het bezette land echter onder het Duitse niveau gedaald, reden voor de Zentral Auftragsstelle, de instantie die de Duitse orders coördineerde, te waarschuwen dat deze verder op peil moesten blijven om problemen als in België en Frankrijk te voorkomen⁹¹.

Bij het verklaren van de tegenstelling op het gebied van de zwarte markt tussen Nederland, België en Frankrijk stuit men op een verschil in politieke cultuur. In het midden van de twintigste eeuw was Nederland een door en door braaf land. De burger hield zijn administratie op orde, betaalde zijn belastingen en kwam zijn verplichtingen jegens de overheid na. Ervaring met belastingontduiking en het omzeilen van overheidsmaatregelen ontbraken natuurlijk niet, maar waren uitzonderlijk. In België bestond een andere houding tegenover belastingbetaling en overheidsreglementering. Een Belgisch historicus schreef over pogingen om de bevolking te winnen voor de distributie-politiek: 'Het was vechten tegen de bierkaai; er viel vrijwel niet op te torren tegen de diep gewortelde plantrekkersmentaliteit van de Belgen met hun welhaast aangeboren afkeer van voorschriften en reglementen'⁹². In Nederland moest er wel wat meer gebeuren dan een bezetting, voor de gemiddelde burger zich niet meer aan de voorschriften hield. Toch is het de vraag of hierdoor het geringere belang van de zwarte markt afdoende is verklaard.

Het verschil in ervaring tijdens de Eerste Wereldoorlog verklaart de verschillen ook niet afdoende. Tijdens de 'Groote Oorlog' ervoer België wat oorlog en bezetting inhielden. De schaarste van toen leidde ertoe dat iedereen in 1940 spaargelden omzette in levensmiddelen, brandstof, kleding en schoeisel. Zwarte handel bestond al vóór de autoriteiten de distributie ter hand konden nemen. Later lukte het de overheid slechts gedeeltelijke greep op de situatie te krijgen. Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal, waardoor burgers minder goed wisten wat hen te wachten stond, zo

⁹⁰ A. S. Milward, *The new order and the French economy* (Oxford, 1970) 290.

⁹¹ Niod 93 A 10: Wirtschaftliche Leistung der besetzten niederländischen Gebiete. [circa juli 1941].

⁹² M. van den Wijngaert, 'Tussen vijand en volk. Het bestuur van de secretarissen-generaal tijdens de Duitse bezetting 1940-1944', in: E. Verhoeven, e. a., *België in de Tweede Wereldoorlog*, IX, *Het minste kwaad* (Kapellen, 1990) 9-15, 14.

wordt wel geredeneerd. Echter, ook hier heerste vanaf 1917 gebrek en waren er voedselrelletjes. De Nederlander reageerde in 1940 dan ook niet anders dan de Belg. Als hij over enige financiële ruimte beschikte, legde hij voorraden aan. De overheid plaatste de prijzen echter onder controle en voerde rantsoenering in.

Bij de beantwoording van de vraag waarom het in Nederland wel lukte de markt in toom te houden en in België en Frankrijk niet, wordt er wel op gewezen dat Nederland zijn voedselvoorziening uitstekend had voorbereid, terwijl er in België niets aan gedaan was. Inderdaad was de voorbereiding van de voedselvoorziening in Nederland modelmatig⁹³, maar de bewering dat er in België niets was voorbereid, is onjuist. Ook daar had de vooroorlogse regering plannen gemaakt om de landbouwproductie aan te passen aan de binnenlandse behoeften, maar die werden in 1940 niet uitgevoerd. Het Duitse gezag verwierp de plannen. Toen in 1941-1942 alsnog een teeltplan werd ingevoerd, werden de boeren niet gestimuleerd door een prijsprikkel, maar door dwang⁹⁴. Daarmee konden zij niet worden gewonnen. Voor de prijzen die Brussel bood, waren de boeren niet bereid te leveren. Zij verkochten hun producten liever zwart. Tot na de bevrijding speelden overheid en landbouw een kat-en-muisspel. De boeren beschuldigden de autoriteiten ervan onrendable prijzen te bieden; de overheid schilderde de boeren af als profiteurs. Het resultaat was dat de distributie goeddeels via de zwarte markt werd geregeld, met alle gevolgen van dien voor de armste lagen van de bevolking⁹⁵.

In Frankrijk was de situatie niet anders. Ook daar wilden de boeren hun producten niet aan de autoriteiten leveren, omdat de prijzen te laag waren. Een boer die legaal produceerde, werd overspoeld door reglementering en kreeg op de koop toe een prijs die nauwelijks rendabel was. Een boer die zich aan al deze ellende onttrok, kreeg daarentegen een goede prijs. Vooral in de veeteelt waren de legale prijzen onrendabel⁹⁶.

In Nederland werd de zwarte markt vanaf 1942 belangrijker, maar tot 1944 was zij slechts aanvullend. Als De Jong een staf breekt over de hoge prijzen voor de boeren, waardoor de kosten van levensonderhoud stegen⁹⁷, ziet hij enige zaken over het hoofd. Na een agrarische depressie die al vanaf de jaren twintig duurde, moest de overheid de boeren bewegen mee te werken aan een transformatie van hun bedrijf. De pluimveehouderij moest verdwijnen, van de varkensteelt mocht slechts 20% overblijven en de rundveestapel moest voor 20% worden geslacht. Grasland moest worden gescheurd om plaats te maken voor akkerland en tuinderijen. Om de boeren hiervoor te paaien, bleek het prijsinstrument uiterst effectief. In 1941 vond een prijssprong van zo'n 20% voor akkerbouwproducten en zo'n 50-100% voor veeteelt- en tuinbouwproducten plaats⁹⁸. Daardoor werkten de boeren mee en bleef de illegale productie beperkt. Louwes achtte de prijsstijging van 1942 krap voldoende om de boeren van de zwarte markt af te houden. Eind 1942 waarschuwde hij Hirschfeld geen belasting-

⁹³ Zie: Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*.

⁹⁴ Henau, Van den Wijngaert, *België op de bon*, 54-57.

⁹⁵ Miry, *Zwarte handel*, *passim*.

⁹⁶ Taylor, 'The black market in occupied Northern France', 160.

⁹⁷ De Jong, *Het Koninkrijk*, VII, 176 e. v.

⁹⁸ Zie: Pruyt, *De prijsbeheersingspolitiek*, 157-158 en 161.

maatregelen te nemen die de boer zou treffen. De zwarte markt werd dan een te aantrekkelijk alternatief⁹⁹.

De officiële prijsstijging trof de Nederlandse consument tussen 1940 en 1942 met een forse, maar gereguleerde daling van zijn koopkracht. Deze bedroeg inclusief het effect van het afgesneden worden van de overzeese buitenwereld, 9%, nadat het reële loon in de neutraliteitsperiode ook al met zo'n percentage was gedaald. In verband met de vrij starre loonpolitiek waartoe de bezetter in zowel Nederland als België dwong¹⁰⁰, hadden de autoriteiten de neiging elke stijging van de kosten van levensonderhoud te onderdrukken. Bevolkingsgroepen met een smalle beurs kwamen bij starre lonen en stijgende prijzen in de problemen. Echter, de noodzaak om tegen extreme prijzen op de zwarte markt te kopen, bepaalde in België de reële lonen. Ondanks of misschien wel dankzij de strikte prijspolitiek werd het loon gedecimeerd. In de jaren 1941-1943 stegen in dit land de zwarte-marktprijzen tot een extreem niveau, terwijl het door de te krappe rantsoenen noodzakelijk was op de zwarte markt te kopen. Gemiddeld moest hierdoor 80% van het gezinsinkomen aan voedsel worden besteed. Volgens door Scholliers omgerekende schattingen van de Nationale Bank van België moest een Belgisch gezin ten gevolge van noodzakelijke zwarte aankopen, gedurende de oorlogsjaren gemiddeld 7 à 8 maal meer uitgeven dan vóór de oorlog om het levenspeil te handhaven. Op het dieptepunt, eind 1943, had de loonindex een niveau van 130 bereikt (inclusief een in geld gewaardeerde schatting van niet-geld-inkomens, zoals een door de patroon verstrekte kantine-maaltijd) terwijl de prijsindex een niveau van 894 bereikte. Reëel was daarmee het loonpeil gezakt tot minder dan 15% van voor de oorlog¹⁰¹. Vele Belgen kozen er al in de eerste jaren van de bezetting voor vrijwillig naar Duitsland te gaan. In de zomer van 1941 waren dat er al 189.000¹⁰². In Duitsland waren de verdiensten ten minste voldoende om de maag te vullen. In Nederland stegen de legale kosten van levensonderhoud, maar doordat de Nederlander zich slechts in beperkte mate op de zwarte markt hoefde te bewegen, resulteerde dit eveneens in een beperkte daling van het reële loon. In 1943 was het reële loon, als met de zwarte voedselprijzen rekening wordt gehouden, nog steeds 57% van het vooroorlogse niveau. Pas tijdens de Hongerwinter daalde de koopkracht tot een niveau dat in de buurt kwam van dat in België gedurende de bezetting. Dat land was toen echter al bevrijd.

Als de situatie in Nederland vergeleken moet worden met die in één van de omringende landen, lijkt Groot-Brittannië de beste keus. Ook daar hadden de autoriteiten de distributie in de hand en bleef de zwarte markt beperkt. Zwarte transacties werden wel bestreden, maar het kleine gerommel liet men passeren om de consequenties van de distributie in goede banen te leiden. Vanaf 1941-1942 constateert Smithies op stedelijke markten en op markten op het platteland, zwarte handel in consumptiegoederen als kleding, textiel en zeep en agrarische producten als eieren, vlees, groente en fruit¹⁰³.

⁹⁹ Niod 212a inv. nr. 6e: Louwes aan Hirschfeld, 10 december 1942.

¹⁰⁰ Vergelijk tabel 6 met Scholliers, 'Strijd om de koopkracht', 254.

¹⁰¹ Scholliers, 'Strijd om de koopkracht', 271.

¹⁰² Warmbrunn, *The German occupation of Belgium*, 228.

¹⁰³ Smithies, *Crime in wartime*, 58-59.

Marktkooplui die zowel contacten in de stad als op het platteland onderhielden, zetten handeltjes op waarin deze producten werden uitgeruild. Ook in Nederland bestond zwarte handel voornamelijk uit kleinschalige handeltjes in dit soort producten.

De idee dat de zwarte markt in Nederland het best vergelijkbaar is met die op de Britse eilanden lijkt tot de conclusie te leiden dat het verschijnsel een gevolg was van schaarste en daarmee samenhangende overheidsreglementering en maar heel gedeeltelijk een reactie was op het feit dat die reglementering afkomstig was van een overheid die in rap tempo haar gezag verloor. Tot september 1944 wisten de autoriteiten in bezet gebied de voedselvoorziening goeddeels via de legale distributie te laten verlopen. Pas in de Hongerwinter was de maatschappelijke ontwrichting zodanig en werd de zwarte handel zo lucratief dat deze de voedselvoorziening ging bepalen. Daarvoor was het een min of meer getolereerde, aanvullende voorziening. Na september 1944 verdween de geordende samenleving. In deze situatie was ook het gezag van illegaliteit, de kerken en zelfs van de Nederlandse regering in Londen, die alle hun stem verhieven ten gunste van de officiële distributie en tegen woekerhandel, onvoldoende om de situatie in de hand te houden. Niet alleen het feit dat in Nederland alles tot in de puntjes was georganiseerd en vóór de oorlog met alle mogelijkheden rekening was gehouden, zorgde er voor dat de voedselvoorziening goed verliep en de zwarte markt binnen de perken bleef. Ook het feit dat de autoriteiten inzagen dat de boeren, die als voedselleveranciers een veel sterkere economische onderhandelingspositie kregen, daar enigszins van moesten kunnen profiteren wilde men hen tot medewerking bewegen, droeg hiertoe bij. De overheid gaf toe aan de wens van boeren na een groot aantal magere jaren een hoger inkomen te verdienen en wist deze groep daardoor goeddeels binnen het systeem te houden. Elders in West-Europa wilden overheden de boer niet tegemoet komen. Het beperken van de stijging van de kosten van levensonderhoud stond centraal. De boer weigerde daarop zijn medewerking. De prijzen die hem in Frankrijk en België werden geboden, waren niet of nauwelijks rendabel. Het resulteerde erin dat de rantsoenering in deze landen faalde. De niet-agrarische bevolking moest daardoor een goed deel van zijn voedselbehoeften op de zwarte markt dekken. Ondanks het feit dat niets erop wijst dat de verarming van België en Frankrijk als geheel veel groter was dan die in Nederland, resulteerde dit in een enorme stijging van de kosten van levensonderhoud indien daarin de zwarte prijzen worden betrokken. De loontrekkers waren de dupe. Zij zagen hun reële lonen dalen tot een niveau ver beneden dat in Nederland. Ongetwijfeld is de boer de grote profiteur geweest. Ook in Nederland wist de boer een hoger inkomen te verwerven dan vóór de oorlog en moest de loontrekker inleveren, maar die ontwikkeling liep pas uit de hand toen ook hier de overheid de distributie niet langer kon verzorgen: gedurende de Hongerwinter.